

Bevolkingsdaling: een probleem voor de gemeentelijke financiën?

*M.A. Allers en A.S. Zeilstra**

Samenvatting

De komende decennia daalt de bevolking van meer dan de helft van de gemeenten. Bij velen bestaat de vrees dat krimpgemeenten hierdoor in financiële problemen komen. Dat was echter nooit goed onderzocht. Dit artikel gaat na of bevolkingskrimp van invloed is op de gemeentelijke inkomsten en uitgaven. Ook is onderzocht of krimpgemeenten een groter beroep doen op hun reserves om hun begroting sluitend te maken. Het onderzoek beschouwt de feitelijke inkomsten, uitgaven en reserve-inzet van gemeenten die al sinds 2002 krimpen. Naast deze statistische analyse is meer in detail gekeken naar vijf afzonderlijke krimpgemeenten in Noordoost-Groningen. Deze worden vergeleken met vijf vergelijkbare gemeenten in Friesland, die niet zijn gekrompen. Het onderzoek levert geen aanwijzingen op dat bevolkingskrimp voor gemeenten tot financiële problemen leidt. Mogelijk doen die problemen zich pas na zeer langdurige krimp voor. Dat is nu nog niet te zien. Wel blijkt duidelijk dat krimpgemeenten onderling sterk verschillen. Verschillen binnen de groep krimpgemeenten zijn veelal even groot als verschillen tussen krimpgemeenten en groeigemeenten. Beleid gericht op de groep krimpgemeenten als geheel lijkt dan ook weinig zinvol.

Trefwoorden: bevolking, gemeentefinanciën

1 Inleiding

Vanaf 2035 zal de Nederlandse bevolking naar verwachting geleidelijk gaan afnemen. De demografische ontwikkeling laat echter grote regionale verschillen zien. In een aantal gemeenten daalt de bevolking nu al geruime tijd. Soms neemt zelfs het aantal huishoudens al af. Volgens bevolkingsprognoses zal uiteindelijk meer dan de helft van de gemeenten te maken krijgen met een afnemend aantal inwoners. In de meeste gevallen blijft het aantal huishoudens op peil, maar worden deze gemiddeld kleiner, door afnemende vruchtbaarheid, langere levensduur en veranderingen in samenlevingsvormen. In sommige gevallen zal ook het aantal huishoudens aanzienlijk afnemen, waardoor leegstand dreigt. Bevolkingskrimp is selectief, dat wil zeggen dat bepaalde, vaak minder kansrijke groepen in krimpgemeenten oververtegenwoordigd zijn. Bevolkingskrimp kan gevolgen hebben voor zowel de inkomsten als de uitgaven van gemeenten. Inkomsten uit bouwgrondexploitatie drogen op, terwijl wellicht juist extra middelen nodig zijn om de woningvoorraad te herstructureren. De capaciteit van sommige voorzieningen zal moeten worden teruggebracht. Er zullen bijvoorbeeld minder scholen nodig zijn, of kleinere schoolgebouwen, maar de capaciteit van onderwijsgebouwen is niet op stel en sprong te verkleinen. Tot die tijd blijven onder meer afschrijvingen en exploitatie- en energiekosten op peil, ook bij teruglopend leerlingenaantal (kostenremanentie).

Recent publiceerden de Raad voor de financiële verhoudingen en de Raad voor het openbaar bestuur een rapport over dit onderwerp (Rfv en Rob, 2008). Daaruit bleek dat

nader onderzoek nodig was. Ook het Periodiek onderhoudsrapport gemeentefonds 2009 gaat in op de financiën van krimpgemeenten, maar dit is een vrij globale exercitie. Andere recente publicaties richten zich vooral op andere gevolgen van bevolkingskrimp. Wij onderzochten of de bevolkingskrimp nadelige gevolgen heeft voor de inkomsten of de uitgaven van gemeenten. Ook gingen wij na of krimpgemeenten een groter beroep doen op hun reserves om hun begrotingen sluitend te krijgen. Dit leverde geen aanwijzingen op dat bevolkingskrimp gemeenten voor financiële problemen stelt.

2 Inkomsten

Aanpak

We beginnen met een analyse van de gemeentelijke inkomsten. De algemene uitkering uit het gemeentefonds is hiervan veruit het meest omvangrijk. Gemeenten ontvangen naast deze algemene uitkering ook specifieke uitkeringen van de rijksoverheid. Het gaat hier om een groep onderling zeer verschillende uitkeringen, die als zodanig niet zijn terug te vinden in de gemeentelijke begrotingen. Daarom blijven ze hier buiten beschouwing. Wel houdt de analyse van de uitgaven (paragraaf 3) indirect rekening met specifieke uitkeringen, doordat de netto uitgaven worden onderzocht. Dit zijn de uitgaven na aftrek van specifieke inkomsten, zoals specifieke uitkeringen.

De eigen belastingen bestaan uit de onroerendezaakbelastingen (ozb) en diverse kleinere heffingen, die we buiten beschouwing laten. Tot de overige inkomsten rekenen we opbrengsten uit bedrijfsmatige activiteiten en financiële middelen (vooral rente en dividend).

Per inkomstenbron gaan we na in welke mate de omvang naar verwachting samenhangt met demografische factoren. Vervolgens presenteren we de feitelijke ontwikkeling van deze inkomsten in de periode 2005-2009 voor krimp- en groeigemeenten afzonderlijk. Krimpgemeenten definiëren we als gemeenten waarvan het inwonertal tussen 2002 en 2008 afnam (bron: CBS). Op die manier toetsen we de op de theorie gebaseerde verwachtingen aan de praktijk. We vergelijken steeds eerst de gemiddelde inkomstenstijging in de gehele groep van krimpgemeenten met die in groeigemeenten. Vervolgens verlaten we de wereld van de gemiddelden en laten we grafisch zien hoe de inkomstenontwikkeling was van afzonderlijke gemeenten bij diverse niveaus van bevolkingsgroei.

Verwachting

De algemene uitkering uit het gemeentefonds is de belangrijkste bron van algemene (vrij besteedbare) middelen van de gemeenten. Deze uitkering wordt tussen de gemeenten verdeeld op basis van ongeveer 60 verdeelmaatstaven. In totaal wordt 60 procent verdeeld met behulp van maatstaven die gerelateerd zijn aan het aantal inwoners of huishoudens in de gemeenten (tabel 1). Daarnaast wordt 13 procent verdeeld met de maatstaf woonruimten. Opgeteld wordt 73 procent van de algemene uitkering verdeeld via maatstaven die samenhangen met de omvang van de gemeente.

Wanneer het aantal inwoners van een gemeente met 10 procent daalt, neemt de algemene uitkering in eerste instantie af met 2,16 procent (tabel 1).¹ Gaat het bij deze afname echter om personen onder de 20 jaar, dan komt hier nog een vermindering bovenop van 0,89 procent. Gaat het om middelbare scholieren, dan neemt de uitkering af met nog eens 0,3 procent. Bij bevolkingskrimp zal het aantal woonruimten niet direct dalen. Bij een structurele daling van het aantal huishoudens zal dit op termijn – door sloop – wel het geval zijn. Dit heeft een extra daling van de algemene uitkering tot gevolg. Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat (bovengemiddelde) demografische krimp voor een gemeente in principe tot een lagere algemene uitkering leidt. Dat geldt voor de uitkering als geheel, maar niet voor de uitkering per inwoner.

Tabel 1. Aandelen van demografiegerelateerde maatstaven in de verdeling van de algemene uitkering van het gemeentefonds, 2008

<i>Maatstaf</i>	<i>Betreft</i>	<i>Aandeel (%)</i>
Bijstandsontvangers	Personen	5,0
ABW schaalnadeel ^a	Personen	0,2
ABW schaalvoordeel ^b	Personen	4,9
Inwoners	Personen	21,6
Inwoners onder de 20 jaar	Personen	8,9
Inwoners boven de 64 jaar	Personen	2,0
Inwoners 75-85 jaar	Personen	0,2
Inwoners waddengemeenten	Personen	0,03
Minderheden	Personen	3,7
Uitkeringsontvangers	Personen	1,4
Leerlingen voortgezet onderwijs	Personen	3,0
Leerlingen special onderwijs	Personen	1,2
Eenouderhuishoudens	Huishoudens	0,7
Lage inkomens	Huishoudens	1,9
Lage inkomens drempel ^c	Huishoudens	5,1
Woonruimten	Woningen	12,8

- a Gedefinieerd als het aantal bijstandsontvangers gedeeld door 350 plus het aantal bijstandsontvangers.
- b Gedefinieerd als het aantal bijstandsontvangers tot de macht 0,87.
- c Gedefinieerd als het aantal huishoudens met een laag inkomen, voor zover dit aantal meer is dan 10 procent van het aantal woonruimten.

Bron: eigen berekeningen op basis van uitkeringsgegevens van het ministerie van BZK (www.minbzk.nl).

¹ Eigenlijk moet nog rekening worden gehouden met het feit dat de totale omvang van de algemene uitkering (aan alle gemeenten bij elkaar) niet afhangt van de verdeelmaatstaven, maar van de omvang van de (netto gecorrigeerde) rijksuitgaven. Strikt genomen geldt het voorbeeld in de tekst dan ook alleen voor gemeenten die klein zijn ten opzichte van het totaal. Als alle gemeenten hun bevolking evenveel zien teruglopen, daalt de algemene uitkering niet.

Met de omvang van de bevolking verandert ook de sociale structuur. Krimp gemeenten zullen naar verwachting een minder gunstige sociale structuur hebben dan andere gemeenten. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat sociaal sterkeren eerder zullen vertrekken dan sociaal zwakkeren, maar ook van het feit dat gemeenten met een zwakke sociale structuur onaantrekkelijk zijn als woonplaats. Een zwakkere sociale structuur leidt – bij gelijkblijvende overige omstandigheden – tot een hogere algemene uitkering (zie tabel 1).

Om bovenstaande redenen valt te verwachten dat krimp gemeenten per inwoner gemeten een hogere algemene uitkering ontvangen dan andere gemeenten.

De belastingopbrengst per inwoner is niet of nauwelijks gevoelig voor de bevolkingsontwikkeling, ook niet als de huizenprijzen dalen als gevolg van krimp. Het is belangrijk om te realiseren dat de waarde van onroerende zaken niet meer is dan een grondslag om de lasten van de ozb te verdelen. Gemeenten gaan doorgaans uit van de gewenste opbrengst, en berekenen dan aan de hand van de grondslag het daarvoor benodigde tarief. De langdurige stijging van de waarde van onroerende zaken in de afgelopen periode heeft niet geleid tot een evenredige stijging van de ozb-opbrengst. Een daling van de grondslag in krimp gemeenten zal dan ook eerder tot een hoger tarief leiden dan tot een lagere opbrengst.

Onder overige inkomsten verstaan we opbrengsten uit bedrijfsmatige activiteiten² en financiële middelen.³ Financiële middelen zijn in principe ongevoelig voor lokale demografische ontwikkelingen, zolang die maar niet leiden tot een lager belegd bedrag. Opbrengsten uit grondexploitatie hangen op meer directe wijze af van de mate waarin de bevolking, en vooral het aantal huishoudens, groeit. Krimp gemeenten zullen niet of nauwelijks opbrengsten kunnen genereren uit grondexploitatie. Het gaat naar verhouding echter niet om een grote post.

Feitelijk inkomstenverloop

Deze verwachtingen zijn in overeenstemming met het feitelijke verloop van de inkomsten in de periode 2005-2009.⁴ In 2009 ontvingen de krimp gemeenten gemiddeld een algemene uitkering van 835 euro per inwoner. Gemeenten waar de bevolking in deze periode groeide kregen per inwoner gemiddeld 771 euro. Krimp gemeenten zagen hun algemene uitkering van 2005 tot 2009 toenemen met 231 euro per inwoner, groeigemeenten met 197 euro.

De ontwikkeling van de algemene uitkering van individuele krimp- en groeigemeenten wijkt vaak aanzienlijk af van de genoemde gemiddelden. Dat is te zien in figuur 1, waar

2 Het gaat om de begrotingsfuncties handel en ambacht, industrie, nutsbedrijven en grondexploitatie. Onder "opbrengsten" verstaan we het saldo van de baten en de lasten van de desbetreffende begrotingsfuncties.

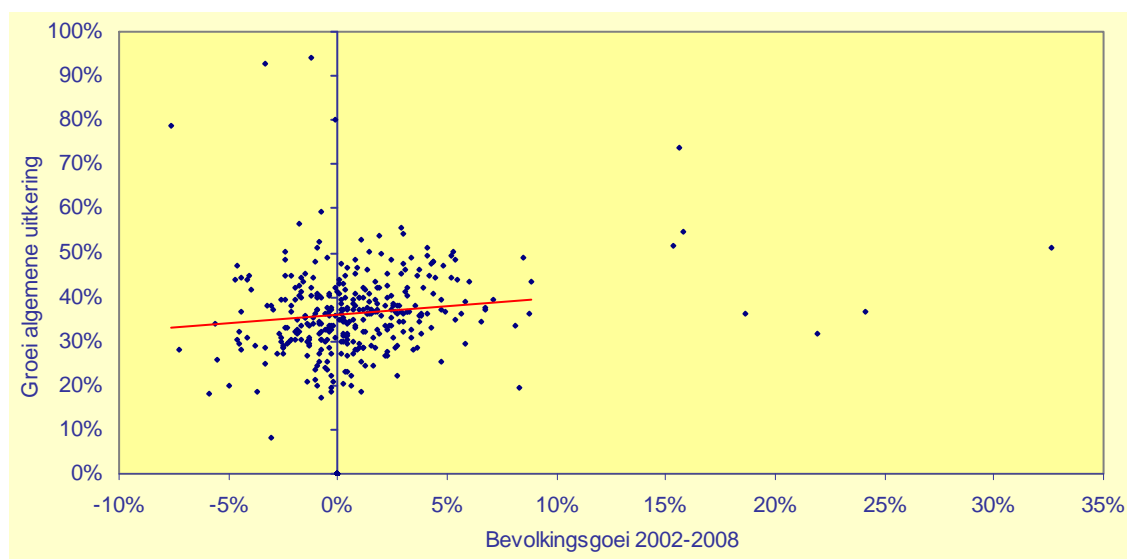
3 Hierbij gaat het om netto opbrengsten uit geldleningen en uit overige financiële middelen (aandelen, schenkingen, legaten, opbrengst gemeentelijke eigendommen).

4 We gebruiken begrotingscijfers verzameld door het CBS. Rekeningcijfers zijn pas in een veel later stadium beschikbaar. Gemeenten die recentelijk (in 2002 of later) zijn heringedeeld, of die (in 2004 of later) de artikel 12-status hebben gehad, zijn van de te onderzoeken groepen uitgesloten. Dit om te voorkomen dat structurele financiële problemen, of problemen die voortkomen uit herindeling, ten onrechte aan demografische ontwikkelingen worden toegeschreven.

elk stipje een gemeente vertegenwoordigt. De lijn in de figuur geeft de trend weer.⁵ Daaraan is te zien dat de algemene uitkering over het geheel genomen sterker groeit bij groeigemeenten (de lijn stijgt). Dat ligt voor de hand: het verdeelsysteem zit zo in elkaar dat de uitkering hoger is naarmate een gemeente meer inwoners heeft (zie tabel 1). Er zijn echter meer factoren die een rol spelen. Dat blijkt uit het feit dat de meeste punten in figuur 1 aanzienlijk afwijken van de trendlijn. De figuur laat duidelijk zien dat verschillen tussen krimpgemeenten onderling en groeigemeenten onderling net zo groot zijn als verschillen tussen krimpgemeenten enerzijds en groeigemeenten anderzijds. Hieruit blijkt dat het vergelijken van gemiddelden voor beide groepen weinig zinvol is. Dit blijkt niet alleen te gelden voor de algemene uitkering, maar voor alle inkomstenbronnen en uitgavencategorieën.

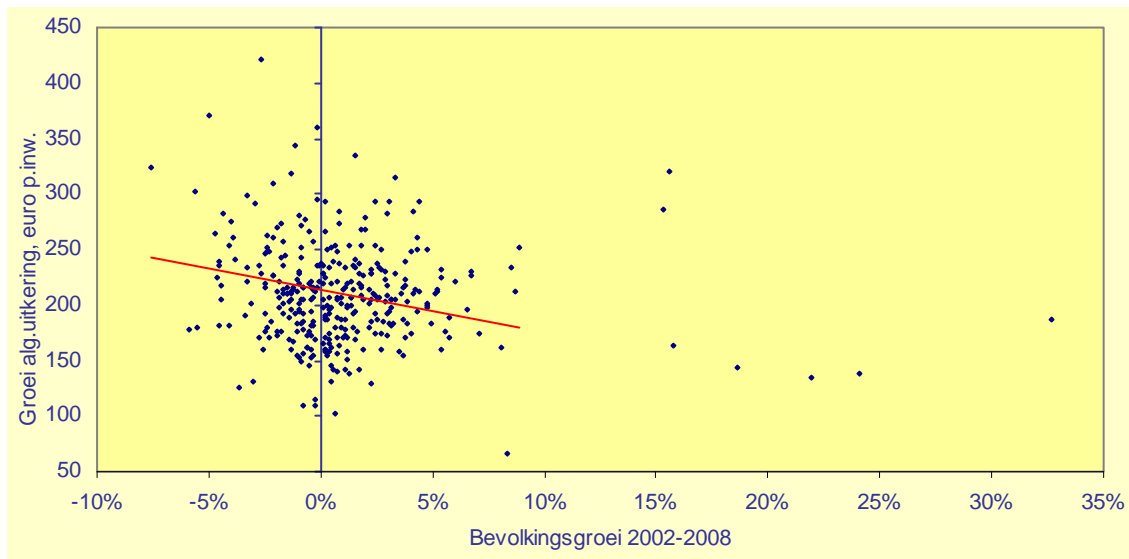
Zoals Rob en Rfv (2008) al opmerkten, is het feit alleen dat gemeenten waar het aantal inwoners daalt hun uitkering zien dalen (of in dit geval: minder zien stijgen) niet problematisch. Hun kosten zullen immers eveneens dalen. Waar het om gaat is of de uitkering voldoende is om de voorzieningen te bekostigen die passen bij hun nieuwe omvang. Figuur 2 laat zien dat de ontwikkeling van de algemene uitkering per inwoner gemeten in veel gevallen duidelijk gunstiger is voor krimpgemeenten dan voor groeigemeenten. Dit is zoals verwacht.

Figuur 1. De procentuele toename van de algemene uitkering in 2005-2009

⁵ De trendlijn geeft de lineaire regressie weer. Bij het trekken van de trendlijn zijn de zeven gemeenten met de grootste bevolkingsgroei (de zeven meest rechts in de figuur gelegen punten) buiten beschouwing gelaten. Deze waarnemingen liggen vrij ver af van de andere waarnemingen. Daardoor zouden zij de trendlijn onevenredig sterk beïnvloeden.

Figuur 2. De toename van de algemene uitkering per inwoner in 2005-2009

In de meeste gemeenten daalde de ozb-opbrengst in de periode 2005-2009, als gevolg van het afschaffen van de ozb voor gebruikers van woningen in 2006. Gemiddeld bedroeg de opbrengstdaling in de onderzochte gemeenten 16 procent. In krimpgemeenten ging het om 18 procent, in groeigemeenten om 15 procent. De verschillen tussen beide groepen zijn dus niet zo groot. Tussen individuele gemeenten bestaan grote verschillen. Dat blijkt als de ozb-ontvangsten op een soortgelijke manier in beeld worden gebracht als die uit de algemene uitkering (figuur 1), hetgeen wij hier niet doen om ruimte te besparen.⁶ Ook hier resulteert een vrij ruime puntenwolk. Gemeenten waar de bevolking toenam zagen de ozb vaak wel wat minder dalen dan andere gemeenten, maar dit was in lang niet alle gevallen zo. Als we de groei van de ozb per inwoner uitzetten tegen de bevolkingsgroei, blijkt tussen beide grootheden geen verband van betekenis te bestaan.

In de onderzochte gemeenten stegen de overige inkomsten met gemiddeld 28 euro per inwoner. Krimpgemeenten ondervonden een groei van slechts 9 euro per inwoner (naar inwonertal gewogen gemiddelde). Voor deze groep daalden de inkomsten uit financiële middelen met 6 euro per inwoner. De inkomsten uit bedrijfsmatige activiteiten, waar ook bouwgrondexploitatie onder valt, liepen op met 15 euro per inwoner. Afnemende inkomsten uit bouwgrondexploitatie (gemiddeld met 1 euro per inwoner) werden ruimschoots gecompenseerd door toenemende inkomsten uit de overige bedrijfsmatige activiteiten. Groeigemeenten zagen hun overige middelen bovengemiddeld stijgen: met 39 euro per inwoner, waarvan 25 euro uit bedrijfsmatige activiteiten en 14 euro uit financiële middelen.

Zetten we de stijging van de overige inkomsten per inwoner uit tegen de bevolkingsgroei, dan zien we geen verband. De overige inkomsten nemen in groeigemeenten over het geheel genomen evenzeer toe als in krimpgemeenten. Dat lijkt

⁶ Zie voor dergelijke figuren Allers en Zeilstra (2009).

misschien in tegenspraak met de conclusie uit de vorige alinea, dat groeigemeenten hun overige inkomsten gemiddeld meer zagen oplopen, maar dat is niet zo. De gemiddelde toename van de overige eigen inkomsten lag in groeigemeenten weliswaar hoger, maar dit betreft een gewogen gemiddelde, waarin grote gemeenten zwaarder wegen en waarin de mate van bevolkingsgroei (zolang die maar positief is) geen rol speelt. Hieruit blijkt hoe misleidend gemiddelden kunnen zijn.

3 Uitgaven

Het tweede deel van het onderzoek betreft de gemeentelijke uitgaven. Hebben krimpgemeenten objectief hogere kosten dan andere gemeenten? Rfv en Rob (2008) constateerden dat hiernaar nog nooit onderzoek is gedaan, maar voorspelden alvast dat (verplicht) versneld afschrijven en kostenremanentie krimpgemeenten tijdelijk op kosten zullen jagen. Ook aanpassingen van het soort aangeboden voorzieningen en herstructurering van de woningvoorraad kunnen hierbij een rol spelen. Deze problemen zullen niet bij alle uitgavencategorieën een rol spelen. Wij concentreren ons dan ook op onderwijs, ruimtelijke ordening en volkshuisvesting, en recreatieve voorzieningen.⁷ Wij hebben geen aanwijzingen gevonden voor de stelling dat een krimpende bevolking tot (relatief) hogere uitgaven op deze beleidsvelden leidt. De groep krimpgemeenten als geheel vertoont op drie van de vier onderzochte beleidsterreinen gemiddeld een lagere uitgavengroei per inwoner dan de groep groeigemeenten. Bij onderwijshuisvesting ligt dit andersom, maar het verschil is erg klein.

Een grafische weergave op gemeenteniveau van de uitgavenontwikkeling op de vier afzonderlijke beleidsterreinen afgezet tegen de bevolkingsgroei laat opnieuw een grote spreiding zien. Dit wijst erop dat vooral andere factoren dan de bevolkingsontwikkeling bepalend zijn voor het verloop van de uitgaven. Bij recreatieve voorzieningen blijken de uitgaven per inwoner sterker toe te nemen naarmate de bevolking minder groeit (of meer daalt). Bij de andere drie onderzochte beleidsterreinen is dat niet het geval. Een vergelijking van geaggregeerde begrotingscijfers, hoe interessant ook, levert geen zicht op de achterliggende processen. Daarom hebben we de uitgaven van een tiental afzonderlijke gemeenten van dichtbij beschouwd. We vergeleken de uitgaven aan onderwijs, ruimtelijke ordening en volkshuisvesting en aan recreatieve voorzieningen van vijf gekrompen gemeenten met die van vijf vergelijkbare controlegemeenten die niet zijn gekrompen.⁸ Net als op landelijk niveau zijn dan niet alleen aanzienlijke verschillen te zien tussen deze groepen, maar zeker ook binnen deze groepen. Dergelijke verschillen blijken geen relatie te hebben met de bevolkingsontwikkeling. Opvallende uitgavenontwikkelingen zijn doorgaans het gevolg van boekhoudkundige eigenaardigheden of van de toevallige timing van omvangrijke investeringen. Een verband met de bevolkingsontwikkeling kwam nergens boven water.

7 Onder recreatieve voorzieningen verstaan wij openbare bibliotheken, sport, groene sportvelden en –terreinen en oudheidkunde/musea. We kijken naar de netto uitgaven. Dat is het saldo van de baten en de lasten van een begrotingsfunctie.

8 Het gaat om de Noordoost-Groningse gemeenten Delfzijl, Eemsmond, Appingedam, De Marne en Winschoten, waar niet alleen het aantal inwoners, maar ook het aantal huishoudens in de periode 2002-2008 afnam. De kans op problemen achtten wij daardoor groter. De vijf controlegemeenten liggen in Friesland: Het Bildt, Harlingen, Nijefurd Bolsward en Sneek.

4 Reserves

Ten slotte beschouwen we de inzet van gemeentelijke reserves. Financiële problemen kunnen ertoe leiden dat krimpgemeenten worden gedwongen om meer reserves in te zetten om hun begrotingen sluitend te maken, of hun reserves minder snel te laten groeien, dan andere gemeenten. Gemiddeld per inwoner zetten krimpgemeenten bij hun begroting inderdaad meer reserves in dan groeigemeenten. Een grafische weergave van de reserveontwikkeling in afzonderlijke gemeenten laat echter een omgekeerd verband zien. In tegenstelling tot de grafische weergave wordt het (gewogen) gemiddelde in sterke mate door grotere gemeenten beïnvloed, en houdt het bovendien geen rekening met de sterkte van de (positieve of negatieve) bevolkingsgroei.

De grafische weergave toont dat andere factoren dan de bevolkingsontwikkeling van groot belang zijn voor de toe- of afname van de reserves. Dat blijkt ook uit een analyse van de ontwikkelingen bij de vijf afzonderlijk onderzochte krimpgemeenten en de controlegroep. Samenvattend kan worden gesteld dat wij geen aanwijzingen hebben gevonden die er op wijzen dat bevolkingskrimp leidt tot een groter beroep op de gemeentelijke reserves.

5 Conclusies

Er zijn op theoretische gronden geen aanwijzingen dat de algemene middelen zich voor krimpgemeenten nadelig ontwikkelen. Een analyse van de feitelijke inkomstenontwikkeling bij gemeenten die de afgelopen periode zijn gekrompen bevestigt dit beeld. Ook zijn geen aanwijzingen gevonden dat een terugloop van de bevolking de uitgaven per inwoner van krimpgemeenten de afgelopen jaren extra heeft doen toenemen. Ten slotte zijn er geen aanwijzingen dat bevolkingskrimp leidt tot een grotere inzet van reserves.

Betekent dit nu dat bevolkingskrimp geen financiële problemen gaat opleveren? Dat staat niet vast. In de eerste plaats hebben wij de specifieke uitkeringen aan gemeenten niet expliciet onderzocht. Wel houdt de analyse van de uitgaven indirect rekening met specifieke uitkeringen, doordat de netto uitgaven zijn onderzocht. Dit zijn de uitgaven na aftrek van specifieke inkomsten, zoals specifieke uitkeringen. Verder is het denkbaar dat bepaalde uitgavencategorieën in de toekomst wel problemen gaan geven. Misschien lopen sommige kostenposten pas op na een langdurige periode van krimp. Of dit zo is, valt nu nog niet te zeggen.

Wat wel duidelijk uit de analyse naar voren komt is dat krimpgemeenten bepaald geen homogene groep vormen. Verschillen binnen de groep krimpgemeenten zijn veelal net zo groot als verschillen tussen krimpgemeenten aan de ene kant en groeigemeenten aan de andere kant. Eventueel toekomstig onderzoek moet zich dan ook niet richten op gemiddelden, maar op afzonderlijke gemeenten. Ook kunnen krimpproblemen niet met generieke maatregelen worden opgelost. Hiervoor is maatwerk nodig.

Dit onderzoek nuanceert het soms angstaanjagende beeld dat uit de pers naar voren komt. Dat financiële problemen voor de groep krimpgemeenten als geheel niet direct te verwachten zijn neemt echter niet weg dat sommige krimpgemeenten (bijvoorbeeld Heerlen en Kerkrade) wel degelijk problemen hebben. Die problemen zijn echter gemeentespecifiek, en zullen lang niet alle krimpgemeenten treffen. In de meeste gevallen is bevolkingskrimp een aanpassingskwestie die zonder landelijke maatregelen kan worden opgelost.

Maarten Allers en Annette Zeilstra

* Directeur respectievelijk onderzoeker van het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden (COELO), Rijksuniversiteit Groningen. Dit artikel is gebaseerd op Allers en Zeilstra (2009). Dit onderzoek is verricht in opdracht van de Fryske Nasjonale Partij, gefaciliteerd door het Wetenschappelijk Bureau van de Onafhankelijke Senaatsfractie.

Literatuur

Allers, M.A., en A.S. Zeilstra (2009), *Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën*, Groningen: COELO.

Ministerie van Binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties en Ministerie van Financiën (2008), *Periodiek Onderhouds Rapport Gemeentefonds 2009*, Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 31700B, nr. 2, p. 35-76, 2008.

Raad voor het openbaar bestuur en Raad voor de financiële verhoudingen (2008), *Bevolkingsdaling. Gevolgen voor bestuur en financiën*, Den Haag.